

4. $m=0$. այս փափառութեան ենթակայ եղած են հետեւեալ ձևերը. «կօղեմ» կաղեն թէև ասոր հախառակ կայ կոյնքի՝ կաղնի. ինչոքեւ՝ գնեւ (այսինքն յիւն առնու)՝ խփա՝ երեւայ, երախայ (= *խփա, *խախա հնագոյն ձևերէն) թերեւս նաեւ լրփի՝ եղան, երկմասնեայ հոսելի.

5. $m=k$. միակ օրինակի մը մէջ՝ սր է (րեօ)՝ գգալլ տարդալլ:

6. $m=j$. նոյնպէս միակ օրինակի մը մէջ. հմմա. զիւրքնմալ՝ զարթնուլ, արթննալ. թէև միւս կողմէ կայ զբարուն՝ զարթուն:

7. $m=jk$. այս ձայնափոխութեան ենթակայ են հետեւեալ բառերը. յեղնեկցյ՝ աղանի. յեխեկ՝ յաղթել (ՊԼ. եխքի), յեխս՝ աղտ, կեղա. յեխսռա՝ աղտառ, կեղտառ. յեչի՝ աչել, նայել (դ.ռ. աչել): Բոլոր այս ձևերուն մէջ յի ձայնափոխութիւնը բառին սկիզբը կը գտնուի. ուստի գծուար չէ ընդունել թէ ծագած ըլլայ նախաւոր $h=k$ ձևէն. (հմմա. հին հայերէնի ե-ով սկսող բառերուն արդի գրական յի արտասանութիւնը. օր. ետիկ = յե. րիկ): որով վերոյիշեալ ձևերուն հնագոյն վիճակը կ'ըլլայ. *եղնեկցյ, *եխեկ, *եխս, *եխսռա, *եչի: Ըստ այսմ յառաջ բերուած ձևերը կը պատկանեն բուն $m=k$ ձայնափոխութեան:

(Կը շարունակուի)

Հրաչեայ Ե. Ամառեան.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԱՆ ՄԼԶ

(ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ և ՈՒՍՈՒԱՏԻ)

(Շարունակութիւն) *

Ե.

ՀԱՅԿԻ ԱՌԱՍՊԵՆԸ

Այս առասպելը (Ա. Թ. Ժ. Ժա) ոչ միայն կարծեցեալ «վէպից» առած, այլ և ժողովրդական համարելու համար անմիջական հիմունք չունինք: Խորենացին քանի անգամ պարզապէս յիշում է, որ գրաւոր աղբիւրից՝ Մար Աբասից է քաղած այն: ¹

Բայց, հակառակ Խորենացու վկայութեան, ժողովրդական զրոյցներ կամ վէպ են ուզում տեսնել անոր մէջ: Այսպէս շնորհ. Միարան Դ. Տ. Մկրտչեան ¹ Ա. զրքի Ժ. զլուխն ամբողջապէս Մար Աբասից քաղած համարելուց յետոյ՝ յարում է. «Միայն տեղ տեղ Խորենացին աւելացնում է. «Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյց» — «Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիր» Այս յաւելումներից մենք իրաւունք ունինք հետեւեցնելու, որ Խորենացու նկարագրութիւնները որչափ Մարաբասի նոյնչափ և թերեւս ավելի էլ զրոյցների հետեւութեամբ են զբրուած: Եւ ապա քիչ ասորիւ շարունակում է նա. «Խորենացին... Մարաբասի համառօտ հատուածը երկրորդելով, քիչ թէ շատ ենթարկում է իրեն ծանօթ վիպական երգերի և զրոյցների ազդեցութեանը: Եւ նոյն կարծիքն ունի և յաջորդ ԺԱ. զլուխ նկատմամբ:

Սակայն այդ սխալ է: Խորենացին Հայկի պատմութեան համար ոչ մի տեղ անգիր զրոյցներ կամ վէպ վիպական երգ չէ յիշում ինչպէս յայտնում են Էմին. պ. Սալաթեան, շնորհ. Միարան և ուրիշները: Ժ. զլուխ մէջ երկու անգամ յիշած «անգիր հին զրոյցները»՝ զարմանալի կերպով սխալ թարգմանելով միայն՝ վերագրում են Հայկին: «Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյց» թարգմանում է Էմինը. Это оправдывается древними устными сказаниями, «Այս արդարանում է հին անգիր զրոյցներով»: Նոյնպէս և պ. Սալաթեանը ² «Անգիր հին զրոյցներ, որոնք արդարացնում են հայոց Հայկ նահապետի մասին տարեգրական պատմութիւնը, որ կայ Զորդէական գրքի մէջ»: Ուրեմն զուրս է գալի, որ կային ժողովրդի մէջ Հայկի մասին զրոյցներ և Խորենացին

մասնակե սկսեալ ասացից: «Նոյն ժամանակագիր շառաջ մատցեալ տե» (Ա. Բ.): «Ասե» (Մար Աբաս): «Եթի յի և ասասեօ» (Մար Աբասի պատմութեան այս հատածի մէջ էլ) պատմութիւնս (Ա. Ժ.): «Եւ շառաջ մատցեալ զրամս յեր տե» (Մար Աբաս): Ասե» (Ա. Ժ.):

¹ Խոր. պատմ. ուսումն. եր. 64:

² Халат. Арм. Эпосъ ер. 43:

* Տես. Արարատ, 1899 թ. համար Է. եր. 360:

¹ «Յարմե... երկրորդեմ այժմ» և թ. 60 յ

ուզում է այդ անգիրը գրողներով արդարացնել Հայկի ապստամբութիւնն ըստ Մար Արասի: Այդ թարգմանիչները սակայն մոռանում են որ այդպէս հասկանալու համար՝ բնագրի մէջ պէտք է լինէր. «Զայս արդարացուցանեն անգիր հին զրոյցը»: ¹ Բնագիրը յեղաթիւրելով և այս դերանուան տակ ամբողջ գլխի պատմութիւնը. «Թաղաքս ապրատամբութեանն Հայկայ» հասկանալով ², ի հարկէ հեշտութեամբ երեւեակաւում է թէ Խորենացու յիշած այդ զրոյցները Հայկի պատմութեանն են վերաբերում մանաւանդ երբ մարդ մտադրուած է ինչպէս Էմին ցոյց տալ թէ հայոց հին պատմութիւնը վէպից զրոյցներից էին. քաղուած է, կամ թէ ինչպէս պ. Խալաթեան թէ իբր Խորենացին «Վէպի» տեղ է ուզում ծախել շատ բան:

Հ. Ստեփանէն միայն նկատելով Էմինի սխալ թարգմանութիւնը բառացի թարգմանում է. «Այս արդարացնում է անգիր հին զրոյցները»: Իսկ երկրորդ անգամին. «Այս աւանդութիւնն ևս ճշմարտացնում է անգիր զրոյցները»: Սակայն այդ թարգմանութիւնն ևս բոլորովին անսխալ չէ: Այդտեղ ևս բնագիրը յեղաթիւրած է. Հ. Ստեփանէն ևս միւս թարգմանիչների հետ առանց որեւէ ծանօթութեան, դուրս է ձգում ասացեալ բառը՝ որ Խորենացին դնում է երկու անգամին ևս:

«Ասել» բայը մեր պատմագիրը շատ յաճախ «յիշատակել» «պատմել» բայերի իմաստով է գործ ածում: Իսկ «յառաջագոյն ասացաք» (Ա. թ. 1), «Որպէս վերագոյն ասացաք» (Ա. ժր. 44) և ին դարձուածների փոխանակ գործ է ածում միայն անցեալ դերբայը՝ ասացեալ. «Սակայն ասացեալ (վերեւում յիշատակած) ազգաբանութիւնդ հաւասար է» (Ա. 6): «Ոչ յառաջինս մեր ասացեալ (արդէն պատմած, գրած) զիրս և ոչ ի վերջին բանս» (Ա. երկրորդ յաւելում): Նոյն տեղում: «Այս է առաջին նորա ասացեալն և անբարի բարեբա-

րութիւնն» ¹: «Ոմն Մարտիի զիկեսայ միարանալ զասացեալ (վերեւում յիշուած) կողմանս զայսոսիկ» (Բ. դ.), Այսպէս և «Այս արդարացնում է, զանգիր հին ասացեալ զրոյցս» նշանակում է. «Այս արդարացնում է վերեւում յիշատակուած անգիր հին զրոյցները»:

Կընչանակէ վերեւում Խորենացին պատմել է անգիր հին զրոյցներ, որոնց ճիշտ կամ սուտ լինելը պատմագրի համար՝ այդ զրոյցների մասին գրելիս յայտնի չէ եղել և այժմ Մար Արասի պատմութեամբ ճշտում է այդ վերեւում յիշած զրոյցները և ոչ թէ Մար Արասի պատմութեան համար վկայութեանն բերում անգիր հին զրոյցներ, ինչպէս յեղաշրջած կամ յեղաթիւրած հասկանում են:

Որո՞նք են վերեւում յիշած այդ անգիր հին զրոյցները:

Հաւաստեալ Ա. դ. «Թաղաքս Ոլոմպիոզորայ փիլիսոփայի անգիր զրոյցացն» վերնագրի տակ պատմած հին զրոյցները թէ մեր հասկացածը ճիշտ է, շատ պարզ կարելի է տեսնել զրոյցների բովանդակութիւնից:

Ոլոմպիոզորայի անգիր զրոյցները, որոնք բնաւ առնչութիւն չունին Հայկի առասպելի հետ, վերաբերում են Հայաստանում կամ Հայաստանի սահմանների վրայ — յատկապէս Տաւրոսում և այնտեղում ուր Նոյ (Զօհսութրէս) ցամաք է ելել, ջրհեղեղից յետոյ բնակիչներ լինելուն: «Եւս նաւելոյ Զօհսութրէս [Նոյ] ի Հոյս և դիպելոյ ցամաքի գնայ... մի յորդոց նորա [Նոյ] կռնեցեալն Սիմ ընդ արևմուտս հիւսիսոյ գիտել զերկիրն և գիպեալ զաշտի միում փոքու առ երկայնամասիւ միով լերամբս գետոց ընդ մէջ նորա անցանելով ի կողմանս Ասորեստանի, դադարէ առ գետովն երկուսնեայ աւուրս և անուանէ յանուն իւր զլեւոն Սիմ և դառնայ ան-

1. Հմեմ. Ա. ժր. «Եւ աշխարհիս մերոյ առասպելի գրագմանն Ասորիս արդարացուցանեն»:

2. Халат, Арм. Эпосъ, кн. 43, стр. 3.

1. Հ. Ստեփանէն թարգմանում է. «Այս է նորա ասացիւն եւ անբարի ասումս (=կռնումս անուանում) բարեբարութիւնը»: Բայց պէտք է հասկանալ. «Այս է նորա՝ վերեւում յիշատակուած առաջին եւ անբարի բարեբարութիւնը»: Վերեւում (Ա. յանելում) յիշած է այդ նոյն բաներով, Բայց առանց ասացեալ բառի. «Եւ անբարի ասացեալ նորա բարեբարութեանն»: Իսկ երկրորդ անգամին ասացեալ բառով միայն վերեւում յիշած լինելն է յայտնում:

դրէն յարեւելս հարաւոյ, ուստի եկն [այսինքն
այնտեղ, ուր տապանը ցամաք էր ելել]: Իսկ
ի կրտսերագունից որդւոյն նորա Տարբան
անուն, երեսուն ուստիօք և հնգեատան
գասիօք և նոցին արամբ մեկնեալ ի հօրէն,
ընտել անդրէն ի նոյն զետեղերն: յորոյ
անուն և գաւառն անուանէ Տարօն և զա-
նուն տեղւոյն ուր բնակեցան՝ կոչէ Յրօնս:
զի անդ զառաջինն սկիզբն եղև բաժանելոյ
որդւոց նորա ի նմանէս:

Այս անգիրը գրոյցներ ի մէջ յիշուած
երկու աշխարհադրական տեղերից, ուր Նոյի
որդիքը բնակում են Տարօնը յայտնի է:
Ո՛րն է այն տեղը, ուր Բսիսութիւն [Նոյ]
ցամաք է ելնում և ուր Սիմ վերագառնում
է գէպի Տարօնի կողմերը գնալուց յետոյ:
«Նոյ արեւմտս հիւսիսոյ (գէպի Տարօն) և
«յարեւելս հարաւոյ» (Տարօնից) ուղղութիւնը
ցոյց է տալիս: որ տապանի ցամաք ելած,
ուստի և Սիմի բնակած տեղը, ըստ Ոլոմպիոդոր-
ոսի գրոյցների, Տարօնի հարաւ-արեւելեան՝
կորդուաց կողմերում պէտք է որոնել: Եւ
արդարեւ, բոլոր հին աւանդութիւններով
տապանը ցամաք է ելնում ոչ թէ Մա-
սիսի վրայ, այլ Կորդուաց կողմերում: Հնա-
գոյն աւանդութիւնը չի գիտեր՝ թէ Նոյայ
տապանը Մասիսի վրայ է լինում: Դադար
Փարպեցի (Ծ. դար) Այրարատ գաւառի՝ ո-
գեորութեամբ զրած նկարագրութեան մէջ
(Գլ. է. և Ը.) չի յիշեր բնաւ՝ որ Այրարատայ
մէջ Նոյայ տապանին լիօք կայ: Նոյնպէս
Մովսէս Խորենացի ոչ Պատմութեան և ոչ
Աշխարհագրութեան մէջ ամենին չի յիշա-
տակեր: Իսկ Փաւստոս Բիւզանդացի (Գ. 10)
կուանդէ՝ որ ս. Եակոբ Մծրնացի տապանին
մնացորդները գտած ըլլայ ի լերին: (Մ)արա-
րադայ ի սահմանս այրարատեան տէրութեանն
ի գաւառն Կորդուաց:» Ըստ այսմ Գ. դարուն
հայերն ինչպէս նաեւ Ասորիք ու Բաբելոնիք,
Նոյայ տապանին լիօք [Արարատ] ոչ թէ Մա-
սիսի սահմանները, այլ Կորդուաց աշխարհին
մէջ կփնռուին: Առաջինն, որ իրօք Մասիսը
Նոյայ տապանի լիօք կը համարէ է Ս. Հերոնիմոս
(Comm. in Isaiam XI 38 vo l. IV¹ p. 467
ed. D. vallors): Այսպէս ուրիշն օտար գիտ-
նականներու կարկառանք է այս, որ շատ ուշ

— յամենայն դէպս ոչ յառաջ քան զԹ. կամ
Ժ. Դար— Հայաստան մուտ գտած է: 1) Թոմա
Արծրունին (Պետրք. եր. 19) զեռ գրում է թէ
Տապանը Կորդուաց լեռների վրայ է նստել:
Ուրիշն, ըստ «Ոլոմպիոդորոսի անգիր
գրուցացն» Տարօնում և տապանի ցամաք
ելած անդում— Տարօնի հարաւ-արեւելեան՝
Կորդուաց կողմերում [Արարատում]— բնա-
կում են Նոյի որդիքը: Պատմագիրն այս ըստ
Ոլոմպիոդորոսի գրուցացն, յիշատակուց
և Հայոց «երգք ցցոյց և պարուց» վկայու-
թեան կոչելուց յետոյ, աւելացնում է. «Եւ
այսօրիկ գրոյցք սուտ և կամ արդարեւ լիալք,
մեղ չէ ինչ փոյթ»: Բայց երբ մեր պատմա-
գիրը Հայկի պատմութեան մէջ ըստ Մար
Արաբի գտնում է յիշուած թէ միևնոյն տեղում
Արարատում [ուր տապանը ցամաք է ելել],
բնակում են յառաջագոյն ցրուած մարդիկ,²
— իսկոյն աւելացնում է թէ «Այս (Արա-
րադայ երկրում Կորդուաց մէջ, յառաջագոյն
ցրուած մարդկանց բնակած լինելը ըստ
Մար Արաբի) արդարացուցանէ զանգիր հին
ասացեալ գրոյցս (Ոլոմպիոդորոսի թէ տապա-
նի ցամաք ելած անդում որ միևնոյն Արա-
րադն է Կորդուաց մէջ, բնակիլ է Սիմ):»

Այնուհետև շարունակում է Խորենա-
ցին ըստ Մար Արաբի. «Եւ ինքն [Հայկ] խա-
ղաց [Արարադից], ասէ [Մար Արաբ], այլով
սպիւսն ընդ արեւմտս հիւսիսոյ, զայ բնակէ
ի բարձրաւանդակ զաշտի միում և անուանէ
զանուն լեռնադաշտակին Հարբ...» Երբ ի և

1. Հ. Գեղեք, Համառոտ պատմութիւն Հայոց, Երեւան.
Հ. Գր. Դաշիմեանեան, Վրեմն 1897, եր. 6 հս: Տես այս
մասին մանրամասն, ինչպէս և Կորդուաց կողմերի Ա-
րարադի մասին, ուր գտնուէ Հայկ, К. Памканосов,
Ванекія надписи, С. Петербурга 1881 եր. 92 հսն.
Նոյայ Բիւզանդի Փենեսոքս, Պրակ Ա. եր. 43 հսն. 61
հսն. Պրակ Բ. եր. 64, Միսրան, Հայկականի, Վաղարշա-
պատ, 1894 եր. 18 հս.

2. Չու արտեալ զմաց [Հայկ] յեղիւրն Արա-
րադայ, որ է ի կորմանս հիւսիսոյ [Բաբելոնի համեմա-
տութեամբ, Վանի հարաւային կողմերում, Կորդուաց մէջ]
... երեւալ ընտել ի լեռնասիւն միում ի դաշտավայրի,
յարում ստեղծ յառաջագոյն ցրուելոցն
դաշտեան ընտելիւն, զորս հնազանդ իւր արտեալ
Հայկ, շինե անդ տնի ընտելութեան կառուածոց ևւ տայ
ի ժողովութիւն Կողմեայ արդոյ Արեւմեայ:

աստանօր [Մար Աբասի պատմութեան այս տեղում էլ] պատմութիւնս. հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսորիկ առ երկայնանստիւ միով լերամբն քնակեալ յառաջագոյն սրբ սակաւք՝ ինքնակամ հազանդիկ զիւցաղինն Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անդիրսս:

Արդ, Հարքի հարաւային կողմում Տարօնն է Սիմ լեռան ստորտաներում Յիշենք ըստ Ուռմալիողորոսի անդիր զրոյցներին՝ Սիմի գետը Տապանի ցամաք ելած տեղից—Արաբաղից—դէպի Տարօն՝ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ՝ որ ուղղութեամբ և Հայկն է գնում և բնակուելը Տարօնում ի պաշտի միւս փոքու առ երկայնանստիւ միով լերամբն՝ որ է Սիմ լեռը՝ որտեղ և Սիմի որդին Տարբան մնում իւր մարդկանց հետ—այն ժամանակ հասկանալի կը լինի Խորենացու խօսքը թէ «Արդարացուցանէ եւ այս (Տարօնում առ երկայնանստիւ լերամբն Սիմի յառաջագոյն բնակութիւն լինելն ըստ Մար Աբասի) զասացեալ անդիր զրոյցս» (Ուռմալիողորոսի թէ Տարբան իւր մարդկանց հետ մնում է ջրհեղեղից յետոյ Տարօնում առ երկայնանստիւ լերամբն Սիմի):

Այսպէս երկու անգամ զործածած այս գերանուան տակ պէտք է հասկանալ ոչ թէ ամբողջ Ժ. զիւրի պատմութիւնը «Եղեղաց ապստամբութեանն Հայկայ» այլ ջրհեղեղից յետոյ, Հայկի գալուց առաջ, մարդկանց բնակուած լինելը՝ առաջին դէպքում՝ Արաբաղում, որ տապանը ցամաք է ելած կորուսաց մէջ, իսկ երկրորդ դէպքում՝ Տարօնում Այդ երեւում է և այն հանգամանքից, որ զժուար է կարծել, թէ պատմագիրը միևնոյն զլինի մէջ երկրորդ անգամ մի քանի տող միայն յետոյ՝ միևնոյն քառերով նոյն վկայութիւնը կրկնել, նոյն բանի համար՝ «յաղագս ապստամբութեանն Հայկայ» մանաւանդ որ երկրորդ անգամ գրած է. «Եիշի եւ աստանօր» «Արդարացուցանէ եւ այս» այս էլ նաև այս՝ որից պարզապէս երեւում է, որ երկրորդ այս գերանուան տակ ուրիշ բան պէտք է հասկանալ և ոչ ինչ որ առաջին այս-ի տակ հասկացում է:

Հայաստանում Հայկի գալուց առաջ,

մարդկանց բնակութիւն լինելն առհասարակ բաւական զբաղեցնում է Խորենացուն Այսպէս Ա. Ժ. գրում է. «Բայց սքանչելի իմն առ պատմագիրն [Մար Աբաս], թէ ի յոյժ տեղիս դասն բնակեալ ի մարդկանէ յերկրիս մերում ցան և ցիր յառաջ քան զգալուստ բնկին մերոյ նախնւոյն Հայկայ» Այստեղ «Հին անդիր զրոյցներին» հետ չէ կապում առաջուց մարդկանց բնակութիւն լինելը, զի երկրի շատ կողմերի մասին է խօսքը. բայց հենց որ մասնաւորապէս Տարօնի մասին է լինում խօսքը, դարձեալ նոյն «Հին զրոյցները» մէջ են գալի. «Զոր [զգժնեայ Սլաքն] ոչ կարիմ հաւաստեալ ասել, ի Հայկայ եթէ յառաջագոյն քան զնա եղելաց յաշխարհին» զոր հին զրոյցքն պատմին լինել... Զսա կարգէ սակաւ արամբք պահել զլեռնին՝ որսալ զքօշն, որք անուանեցան Սղկունիք» (Բ. Ը): Այստեղ յիշուած Հին զրոյցները միևնոյն Ուռմալիողորոսի հին անդիր զրոյցներն են, աշխարհը Տարօնն է և լեռը՝ Սիմ:

Սոյն զրոյցները շորբորդ անգամ ևս յիշում է պատմագիրը. «Եւ աստ ասեմ զրոյց զսքանչելի ծերոյն՝ որ ասէր, թէ ի նախնեաց ունիմ սովորութիւնս որպի ի հօրէ առնելով զյիշատակ զրուցացս այսոցիկ, որպէս Ուռմալիողորոս յաղագս Տարօնոյ եւ Սիմն կռնեցեալ լերինն» (Բ. հգ): Այստեղ այդ զրոյցների հին և անդիր լինելը շրջաբանութեամբ է բացատրում, մինչդեռ մնացած դէպքերում Ուռմալիողորոսի զրոյցները և միմիայն անոնք, կոչում են միշտ հին, անդիր:

Թէ ինչ են այդ անդիր հին զրոյցները և թէ կարող էին այդպիսի զրոյցներ լինել հայ ժողովրդի մէջ, այդ մասին յետոյ:

Մեր քննութիւնից երեւում է, որ Խորենացու կողմից ոչ մի եւ ոչ իսկ մութն ակնարկութիւն ունինք Հայկի պատմութիւնը ժողովրդական զրոյցներից քաղած լինելուն: Պատմագիրը պարզապէս յայտնում է, որ միայն գրաւոր աղբիւրից է քաղած այն իսկ այդ գրաւոր աղբիւրը, ինչպէս նկատել ենք, կարող է և զիտանկանների յերիւրում լինել

1. Հմմտ. Բ. ձգ Սիւննեաց սեպհականութիւն Ողտիկան ամեոյր Տարօնում եւ Սիմ լեռը:

ամբողջապէս Տաաներորդ զլիւսմ հայկի պատմութեան մէջ յիշուած հին անգիր զբոյրները հայկի և Բէլի առասպելի հետ առնելութիւն չունին այլ Տարօնում և Արաբացում մարդկանց յառաջագոյն բնակութիւն լինելուն են վերաբերում: Խորենացին չէ որ ժողովրդական է համարում հայկի առասպելը, այլ միայն մեր քանասերներէրից Էմին: Միաբան և ուրիշները:

Այստեղ վերջանում է իսկապէս մեր ասկիքը հայկի առասպելի մասին: Քանի որ Խորենացու յիշած և Խորենացու ձեռնով օգտուած ժողովրդական առասպելների ուսումնասիրութեան տեսակէտից՝ առանձին նշանակութիւն չունին այն թեր ու զեմ կարծիքները, թէ արդեօք Խորենացու մէջ հայկի առասպելը ժողովրդական վիպական բնուորութիւն ունի, թէ՛ ընդհակառակն: մի շինծու յերկրած քան է: Արդեօք Խորենացին է յերկրել այդ պատմութիւնը, թէ՛ այլ ոք: Խորենացին չէ յիշում այդ առասպելի ժողովրդական լինելու մասին, և մեծ զարմանք չի լինիլ, եթէ զա Խորենացու կամ մի ուրիշ յերկրածը լինի: Բայց կարող է այդ առասպելը նաև ժողովրդական տարր ունենալ իւր մէջ, զի պէտք չէ մոռանալ այն հանգամանքը, որ մի կողմից Աստուածաշնչի մէջ (Ստպի ժԳ. 10. Յոր. ԼԼ. 31) Օրին համաստեղութիւնը Հայկ անունով է կոչուած, որով և Հայկ ներկայանում է համապատասխան Օրինի իրրե առասպելական որսորդ: Իսկ միւս կողմից՝ Ազաթանգեզոսի մէջ ևս զործածուած է հայկաբար քառք: հաւանօրէն «հակայարար» բառի իմաստով: ¹ Հակայի իմաստ ունի Հայկ բառը և Փիլոնի Թարգմանութեան մէջ, ուր հակաների մեծութիւնը «հայկաշափ» բառով է արտայայտած: ²

Այս մութ յիշատակութիւնները ենթադրել են տալիս թէ մի որեւէ հսկայ Հայկի մասին զբոյց կամ առասպել կարող է եղած

լինել հայոց մէջ, քանի որ դժուար է կարծել թէ Թարգմանիչները Հայկ բառն իրենցից ստեղծէին Օրին և հակայ նշանակութեամբ: մանաւանդ որ ցայսօր ևս նոյն վանայ կողմերի, ուր Հայկի արարքները կատարուել են, ժողովրդական երգի մէջ զանում ենք յՅէյր = Հայկ բառը մի որոշ համաստեղութեան իմաստով: ¹ Եւ երբ մի անգամ որեւէ Հայկի մասին ժողովրդական զբոյց կարող է եղած լինել, անհիմն չէ ենթադրել թէ Խորենացու զբառը արդիւրը: Մար Աբաս կամ այլ ոք, յամենայն զէպս, բառ իւր վիպութեան, ոչ Խորենացին, իւր Հայկի պատմութեան համար օգտուած լինի ժողովրդական զբոյցից: Ուրիշ խօսքով, ժողովրդական տարրը կարող է թէպէտ և ոչ անմիջապէս, մտած լինել Հայկի առասպելի մէջ: Այս ի նկատի ունենալով ահա անհատաբար չէ տեսնել, թէ արդեօք Հայկի պատմութիւնը Խորենացու մէջ ունի ժողովրդական վիպական բնուորութիւն, թէ չէ:

Հայկի առասպելի վիպականութեան խնդիրը:— Այս մասին ևս առաջին անգամ ուշադրութիւն դարձնողն Էմին է: «Վերադարձնալով պատերազմին Բէլայ այնքան զեղուն է մանկապատում հանգամանք... մինչ զի հին հնար լինի մտադիր ընթերցողին չնկատել ի նոսին հետս երեւակայութեան վիպասանին և այն՝ հայ վիպասանին»: ² Մի ուրիշ տեղ ³ գրում է. «Այս հատուածներում ընթերցողը հանդիպում է այնպիսի դարձումների, ամականների և նկարագիրների, որք յատուկ են ժողովրդական վիպասանութեան»:

¹ Երեւնց «Վանայ սագ», Թիֆլիս, 1885. Ա. եր. 52. «Երաւ Խէյֆ», ուր ծանօթութեան մէջ դրած է. «աստիպայ այն խոսքը, որ արշալուսեան շատ անգամ երևում է արեւելեան կողմից: Խէյֆ մէկ մէկ յառաք վիպական կանգնելուն է միայն՝ ըստ Երեւնցի վերջի փափկած քառք արտասանութիւնը ցոյցնելու համար: Հմեմ. Տարեյֆ, Կիւյֆ, Խանեյֆ, Երայֆ, պայֆ և նման գրութեան մեծերը: Սակայն «Խէֆ» մեծը և նրաբար է ասի «Հայֆ»: Արդեօք քանակաւոր վերջի կ ասոր, որ նոյնպէս փափկում է այդ քառքով մէկ, շփոթել է քառքի հետ: քէ այդ քառք իրօք քառքով է Վանայ քառքով մէկ: Հայկը, ինչպէս հարգողում է պ. Հ. Ամատեան, Մոկացի կոչում են «Խէֆեր»:

² Էմին, Վեպֆ հմ. Հայ. եր. 97:

³ Նոյն. Մ. Խորենացի և Հայոց հին վկայերը եր. 39:

¹ «Անեւայ սիւսագորն (Տրդատ) հայկաբար գոյր արմանա», (Ազար. Թիֆլիս 1882 եր. 446):

² Տեւ Նոր Բապ. Հայկ. լեզ. «Հայկաշափ» բառի օտի. նոյնպէս Халат. Арм. Энос, եր. 75, 118. Իսկ Հայկի մասին աւելի մանրամասն ծանօթութիւններ հ. Սիւլան, Հիմ Հատաֆ, եր. 236 հմ. 119 հմ.:

Նայ Հայկի ամբողջ պատմութիւնը «Ախպասանութիւնից» յորենացու ձեռով քաղած համարելուց յետոյ նոյն իսկ աւելի հեռուն է գնում համարելով թէ «Պատմադիրը խանդարում է Երզնքի չափարեւական ձեւը և վիպասանների բանաստեղծական պատմութիւնն աւանդում է արձակ ոճով: Այսպէս են՝ օրինակի համար, Հայոց նահապետի արտաքին նկարագրութեան վիպասանական նախերգանքը՝ որպէս և նորա արարքների նկարագրութիւնը»: Ըմբնի հետեւողներից Շն. Մխարանը Հայկի առասպելի պատմութեամբ վիպական կերպարանքը՝ դանում է «յառուկ անունների ժողովրդական ստուգաբանութեան» տեղադրական ծանօթութիւնների և վաւերուն քանաստեղծական լեզուի մէջ»¹

Միւս կողմից պ. Սալաթեանը կարծում է թէ Հայկի պատմութեան մէջ «ոչինչ վիպական բան չկայ. դա հետադարձական նկարագրութիւն է միայն՝ որի օրինակները դանում ենք նոյն յորենացուն վերագրուած «Պիտոյից» գրքի մէջ»: Պ. Սալաթեանն այսպէս ընդհանուր խօսքերով անցնելով և «Պիտոյից» գրքից ոչ մի օրինակ չբերելով՝ արուեստական է համարում ոչ միայն Հայկի ամբողջ պատմութիւնը, այլ և նոյն իսկ «մակդիրները» որոնցով պատկերանում են այս կամ այն դիւցազնի ֆիզիկական և հոգեկան յատկութիւնները»²

Ահա կարծիքներ միեւնոյն նիւթի մասին, որոնք իրարու հակադիր են: Արդեօք վիպական բնութեան թիւն ունի՞ այդ պատմութիւնը, թէ չէ: Երկու դէպքում ևս մասնագէտ մարդիկ են կարծիք յայտնողները: Բայց միևնոյն բանը հօշի կարող վիպական բնութեան թիւն ունենալ և չունենալ:

Ժողովրդական ստուգաբանութիւն. — «Եստույն անունների ժողովրդական ստուգաբանութիւն» տեղագրական ծանօթութիւն, վաւերուն բանաստեղծական լեզու» հարկաւ, դեռ քաւական հիմն չեն կարծելու թէ այդ պատմութիւնը ժողովրդական պոյնների հետեւութեամբ է գրուած» յորենացին կամ

իւր գրաւոր աղբիւրը ինչպէս և ամեն մի ինքնուրոյն գրող հեղինակ կարող էր տեղադրական քաջ ծանօթութիւններ ունենալ վաւերուն բանաստեղծական լեզու գործածել, այլ և՛ ժողովրդից բոլորովին անկախ՝ ստուգաբանութիւններ անել: Յիշենք միայն վերջին դարերում կատարուած բազմաթիւ ստուգաբանութիւնները՝ Ակոռի, Արկ ուռի, Մարանդ, Մայր անդ և նմանները, որոնք գիտնականների ուղեղից դուրս եկած բաներ են և ժողովրդական պոյնների հետ կապ չունին: Եթէ միայն յետոյ գիտնականներից չեն անցել ժողովրդին: Այսպէս և Հարք, Հայկաշէն, Հայք, Գերեզմանք անունների ստուգաբանութիւնը կարող է մի մասնաւոր մարդ իւր սենեակում նստած տեղն էլ արած լինել, մանաւանդ որ այդ անունների յիշատակութիւնն ու ստուգաբանութիւնը Մար Արասից առնելով, յորենացին ոչ մի անհարկութիւն չէ անում թէ արդեօք այդ անունների բացատրութեան հետ կապուած աւանդութիւններ կային իւր ժամանակ ժողովրդի մէջ, թէ չէ:

Երկու տեղ միայն կարելի է կարծել թէ իւր խօսքերն է մէջ բերում յորենացին. «Զատիկի ծակատուն շինէ զաստակերտ և տնուն կոչէ Հայք, վասն յաղթութեան պատերազմին, այսորիկ աղազաւ և զաւառն այժմ՝ անուանի Հայոց Չոր: Իսկ բլուրն, ուր քաջամարտիքն անկաւ Բէլ, անուանեաց Հայկ Գերեզման, որ այժմ՝ առին Գերեզմանաք»: Ենթադրուած տողերը, թէպէտ և Մար Արան էլ կարող էր գրել, բայց կարող են նաև յորենացունը համարուել: Անոնք, սակայն, ոչինչ չեն ասում բուն ժողովրդական ստուգաբանութեան մասին, այսինքն մի ստուգաբանութեան մասին, որի հետ կապուած է ժողովրդական աւանդութիւն: Ամեն պատմադիր էր ինչպէս և մեզից ամեն մէկը, մի հին անուն իւր ժամանակ փոխուած զանելով՝ կարող է այդ փոխուած ձեւն աւելացնել: յորենացին Մար Արասի մէջ Գերեզմանք ձեւն է գտել, իսկ ինքը նոյն տեղի համար լսել է Գերեզմանաք, ուստի և իւր ժամանակի կոչումն էլ աւելացրել է: Միակ կասկածելի կտորը մնում է. «Այսորիկ աղազաւ և զա-

1. Մխարան, հար. Մասուն, հր. 64 հր.

2. Մասուն, հր. Մասուն, հր. 113:

ւառն այժմ՝ անուանի Հայոց Չորս Արդեօք Մար Արասի՛նն են այդ խօսքերը — որովհետեւ այդպէս գրել կարող էր և Մարաբասը, որից նորնութեամբ օգտուել կարող էր մեր պատմագիրը — թէ՛ Սորենացին, գտնելով Մար Արասի մէջ ճակատի տեղում շինուած դաստակերտի անունը Հայք, իսկ իւր ժամանակ դաստի կոչուած Հայոց Չորս, իրենից աւելացրած է այդ բացատրութիւնը. թէ՛ հենց ժողովրդի մէջ էլ Հայոց Չոր կոչումը Հայկի յաղթութեամբ էին բացատրում. Շատ հաւանական է, որ առաջին երկու դէպքից մէկը լինի, քանի որ, ինչպէս ասացինք, ժողովրդական աւանդութեան յիշատակութիւն չէ անում Սորենացին։ Ինչպէս էլ լինի, այդ միակ մութ կտորը միայն ժողովրդական ստուգարանութիւն համարելով, շատ խախտահիմք կունենանք այն մասին, թէ Սորենացին անձամբ օգտուած լինի ժողովրդական զրոյցներից։ Սակայն յատուկ անունների այդ ստուգարանութիւնները եթէ ըստ ինքեան ոչինչ չեն յայտնում Հայկի պատմութեան վիպական կերպարանքն ապացուցելու համար, կարող են ննթաղընել տալ, որ ժողովրդականի վրայ հիմնուած լինին անոնք, այսինքն թէ Մարաբաս իրենից արած չլինի այդ ստուգարանութիւնները, այլ, գուցէ, ժողովրդից վերցրած։ Բայց որպէս զի այդ ննթաղութիւնն արժէք ունենայ, հարկաւոր են ուրիշ հիմունքներ այդ պատմութեամբ վիպական բնութարանութեան համար։

Մակդիրներ։—Պ. Սալաթեանը մակդիրներն արուեստական է համարում աշխատելով ցոյց տալ, որ անոնց մի մասը Ն—Է դարու ինքնուրոյն և թարգմանական գրուածքների մէջ զործածուած կան, այսպէս են երեքը՝ կոթովածիգ, անձնեայ, լայնալիւ։ Իսկ միւս մակդիրներից հինգի համար սրամիտ նկատողութիւն է անում նա. որովհետեւ կայ «երկայնաբազուկ» բառը և «արարեր զրազուկ իմ որպէս զաղեղն հաստ» ուստի և Սորենացին ինքն է կազմել աղոնց նմանութեամբ հաստաբազուկ և հաստաղեղն բառերը. որովհետեւ կան «սրամիտ» և «խաժակն» ուստի և Սորենացին է կազմել խայտալիւ բառը։ Այսպէս և «գեղաթարմար» բառի նմանութեամբ Սորենացին

կազմել է գեղապատշաճ, իսկ «քաջ» բառով բարդուած բազմաթիւ բառերի նմանութեամբ քաջազանգուր։ Իսկ միւս մակդիրները — ջազմակոյտ (հակոյ), անհուն խօլաց եւ ուժաւորաց, յաւերժիւք քաջօք և երկայնաղիզօք հասակօք սկայիւք մրցողօք, աղեղնաւոր. անձողնի զօրութեամբ, ուշիմ և խոհեմ՝ սկայն, նիզակն արի, երեքթեւանն — աղոնց մասին չէ խօսում պ. Սալաթեանը։ Բայց և այնպէս նա եղրակացնում է թէ մակդիրներն անգամ վերածւում են հայոց Ն—Է դարու զրականութեան երկերին։

Սակայն ոչինչ չէ ապացուցանում պ. Սալաթեանի այդ կարծիքը։ Ենթադրենք մի բոլոր, որ Հայկի պատմութեան մէջ եղած բոլոր մակդիրներն էլ Սորենացուց առաջ եղած ուրիշ մատենագիրների մէջ զործածուած լինին, մի՞թէ դա ապացոյց կարող է լինել, թէ Սորենացին այդ մակդիրներն ուրիշներից է քաղել և կամ եղածների նմանութեամբ ինքը շինել։ Բանի որ լեզուն նոյն հայոց լեզուն է, անշուշտ լեզուի մէջ եղած պատրաստի բառերից պէտք է օգտուէին Աստուածաշնչի և ուրիշ գրքերի թարգմանիչներն և ինքնուրոյն հեղինակները։ Այդպէս որ դատելու լինիք, ամեն մի ժողովրդական վէպի գոյութիւն կարող ենք մերժել։ Օրինակ՝ առասաց վէպի մէջ որքան յաճախ զործածուած կան сыра (земля), чисто (поле), бѣлая (грудь), калена (стрѣла), красное (солнышко) և նմանները. բայց երեւակայեցէք այդ վէպից պատմութիւն գրէ որմին, օրինակ մի Սորենացի կամ Մար Արաս, դորա գրած պատմութիւնը հասնէ յետնորդներին, իսկ ժողովրդական վէպը մոռացուի՝ զրի առնուած չլինելով։ Մի՞թէ յետնագոյն քննադատն իրաւունք կունենայ հերքելու այդ մակդիրների վիպական լինելը ուստի և վէպի գոյութիւնը բերելով այն հիմքը թէ այդ մակդիր ասած բառերը՝ сыра, чисто, бѣлая, калена, красно ևլն զործածուած կան այդ Սորենացուց կամ Մար Արասից առաջ։

Այսպէս պ. Սալաթեանի իրր հիմունքը Հայկի առասպելի մէջ եղած մակդիրների արուեստական կամ շինովի լինելու մասին ոչ

մի արժէք չունի։ Այդ մակդիրները պահում են իրենց վիպական յատկութիւնը։

Տարօրինակ կարծիք։—Սակայն պ. Սալաթեանն այդու միայն չէ բաւականանում։ Նա մակդիրները ոչնչացնել աշխատելով՝ Հայկի առասպելի ժողովրդական գոյն ունենալն է ուղում ոչնչացնել։ Այդոր համար նա ուղղակի միջոցի էլ է գիմում ջանալով ուղղակի արմատից կտրել Հայկի առասպելի ժողովրդականութիւնը։ Կտրելի է մինչև անգամ ընդունել, զրում է նա, որ մեր պատմագիրն այս կամ այն բառերն ու վիպական արտայայտութիւնները վերցրած լինի իւր ժամանակի երգերից։ Բայց աւելի քան անհասանկան է, որ այդ երգերը կարողանային բովանդակել վիպասանութիւններ կամ քերթուածներ այնքան հեռուոր ժամանակներից, ինչպէս են Հայկի Արամի Տիրանի և ուրիշների ապրած ժամանակը (эпоха)՝ այսինքն 3000—1500 տարի Սորենացուց առաջ, և յօրինուած լինելն յատկապէս այս առասպելական (легендарный) անձնատրութեանց մասին։¹ Չգիտենք, պ. Սալաթեանն իսկապէս հաւատում է իւր այս առարկութեան զօրութեանը։ Եթէ Հայկի Արամ և նա, առասպելական անձեր են, միթէ նոցա 3000—1500 տարի Սորենացուց առաջ ապրած լինելու ժամանակագրութիւնը ճշմարիտ պատմական իրողութիւն է։ Եւ կարելի է արդեօք այդ առասպելական, իսկապէս կարկառած ժամանակագրութեան չափազանցութեան կամ հեռաւորութեան վրայ հիմնուած՝ ասել թէ երգեր չէին կարող եղած լինել։ Պ. Սալաթեանը նախ ժողովրդի յիշողութեան վրայ շատ թույլ դաշափար ունի և ապա մոռանում է, որ ինքը «պատմութիւն» չէ քննում այլ առասպել։

Ենթադրենք մի բոլի, որ Սորենացին ինքը քաղում է Հայկի Արամի Տիրանի պատմութիւնը ժողովրդական երգերից [բայց ոչ «վիպասանութիւնից»]։ Նա անշուշտ պէտք է օգտուէր իւր ժամանակի երգերից, եթէ Ե. դարու մարդ է։ Ե. դարու երգերից։ Իսկ թէ նա այդ երգերի հերոսներին իրենից, կամ

նոյն իսկ երգերի վրայ հիմնուելով (յիշենք, որ թուերը չափազանցելը ժողովրդականի յատկութիւնն է) 3000—1500 տարի առաջ ապրած է դնում միթէ այդ կը հերքէ վիպական երգերի գոյութիւնը Սորենացու ժամանակ և այն, որ Սորենացին այդ երգերից օգտուել է։ Մի բոլի երեւակայնք, որ Սորենացին ԺԹ. դարու մարդ է, և նա մեր «Սանու ծառից» օգտուելով պատմութիւն է գրում։ առասպելական Սանասարին դնելով իրենից 2000 տարի առաջ և ըստ այնմ շարում է և նորա առասպելական որդոյ՝ Առիծաձե Մհերի, Դաւիթի և Պատիկ Մհերի ժամանակները։ Միթէ այդու կը հերքուի «Սանու ծառի» վէպի գոյութիւնը ԺԹ. դարում։ Ժողովրդական զրոյցը կամ երգը ճիշտ ժամանակագրութիւն չգիտէ։ Նա միայն ընդհանուր խօսքերով է անցնում հերոսներին շատ ու շատ տարիներ առաջ դնելով, կամ չափազանց թուեր ցոյց տալով։ Ժողովրդական վէպից ու զրոյցից օգտուողն ինքն արդէն պէտք է կազմէ ժամանակագրութիւնը։ Իսկ թէ Սորենացու ժամանակագրութիւնն իրենն է կամ իւր աղբիւրներինը՝ այդ մասին մի անգամ ևս խօսք ունեցել ենք և յետոյ ևս այդ մասին պիտի գրենք։ Եիշենք միայն, որ նա Վահագն աստուծուն ևս որոշ ժամանակագրութիւն է տալի։ Մի օրինակ ևս։ Շահամայի առասպելական հերոսները հօ վիպական են, բայց այդ հերոսներին Փիրզուսին իրենից քաշի հազար տարիներ առաջ ապրած է դնում։ Բայց միթէ Շահամայի զիւցազների առասպելական լինելովը և նոցա ապրած ժամանակների հեռաւորութեամբը Փիրզուսուց՝ կարելի է հաստատել, թէ այդ զիւցազների մասին Փիրզուսու կամ նորա գրաւոր աղբիւրների հեղինակների ժամանակ երգեր կամ զրոյցներ չեն եղել։ Այդպիսի դատողութեամբ ոչ միայն հայոց ու պարսիկ, այլ և ամեն ազգի վէպերի ու զրոյցների գոյութիւնը կարելի է հերքել։

Միւս կողմից, ասել թէ ինչո՞ւ «յատկապէս այս առասպելական անձնատրութեանց մասին» պէտք է երգեր կամ զրոյցներ լինէին՝ այդ ծիծաղելի է։ Կարելի է ասել, օրինակ, թէ ինչո՞ւ յատկապէս առասպել-

1. Хлаат, Арм. Эпосы, стр. 114:

լական Պոռ թագաւորի մասին է պատմում մի զրոյց կամ ըստ Սրուանձտեանի, վէպ Բուլանընի ժողովուրդը: Բայց երեւակայեցէք, մի յօրենացի կամ նորա աղբիւրը Մար Արաս, որ այդ «Հին ժամանակների կռապաշտ թագաւոր Պոռն» վէպը ըսում է և Պոռ թագաւորին իւր պատմութեան մէջ առնում ու նորա ապրած ժամանակն իրենից 1500 տարի առաջ դնում: Մի՞թէ այդու կը հաստատուի այն թէ Բուլանընի ժողովուրդը Պոռ թագաւորի մասին զրոյց է ունեցել, — Մենք աւելի կանգ առանք պ. Յաւարթեանի այս կարծիքի մասին քան արժէր: Անցնենք նորա միւս կարծիքին, որ խկապէս նշանակութիւն ունի, որովհետեւ հիմնուած է բանասիրական համեմատութիւնների վրայ:

(Եւրոպական)

Մ. Արեղեան.

ԱՅԼ ԵՎ ԱՅԼԲ

Ելեգիական ծառեր. — Այս տեսակ ծառեր գտնուած են Խաղաղական ովկիանոսի ափերի վերան և ունին շատ հետաքրքիր յատկութիւններ: Դրանց տերեւները ելեգարական ոյժ են պարունակում իրենց մէջ, և եթէ մարդ ձեռքով դիպչելու լինի նրանց, ելեգարական հարուածներ կստանայ, Գալուանալի (գործիք) այդպիսի ծառերի ելեգարական ոյժի աստիճանն որոշ կերպով ցոյց է տալիս: Եթէ մինչև իսկ ծառից 20 մետր հեռու գտնուի, Ոչ միայն թռչուններն են խոյս տալիս այդ տեսակի ծառերից, այլ նաև միջատներն էլ չեն սիրում դրանց վրայ ապրել: „L'Electricien“ թերթի գրածին նայելով, այդ ծառերը միմիայն ցերեկներն են այդպիսի զօրութիւն ցոյց տալիս:

Գոռասպետի ծառ. — Կալիֆորնիայի յայտնի վիթխարի ծառերի փառքը սրանից յետոյ պէտք է նսեմանայ աւստրալիական գոռասպետի ծառի առաջ, և Աւստրալիան, այդ մոռացուած աշխարհը, իր բուսական և կենդանական անդրընդհանրական

զանազան հաղուադիւտ նմուշներով առաջնութեան պատիւ ձեռք բերէ: Մօտ ժամանակներս այնտեղ գոռասպետի մի հսկայ ծառ է գտնուած, որի բարձրուիչը գագաթը 143 մետր (71 սաժէն) բարձր է երկրի երեսից: Եթէ այդ բարձրութիւնը համեմատական չափի վերածենք, կգտնենք, որ այդ ծառի վերին ճիւղերը հասնում են Կեօնի հսկակաւոր տաճարի կամուրջիկէին և կամ այն բարձրութեան, որ կուեննար Պետերբուրգի Իսահակեան մայր տաճարի գմբէթը, եթէ վրան հնարաւոր լինէր Աղէքսանդրեան սիւնը դնել: Իսկ Կալիֆորնիայի առասպելական մեծութեան հասնող ծառերից սա 6 մետրով աւելի բարձր է:

Սնկի հիւրն իրեւ զօր կծածի դեղ. — Պիզալի առնունով Պրանսիացի մի բնագէտ այդ նոր միջոցն է առաջարկում զօր կծածի դէմ: Ուսումնասիրելով սնկերի բնատեսական ներգործութիւնը, վերջոյ շեղ զիտնականը իր կատարած բազմաթիւ յաջող փորձերից յետոյ, այն եզրակացութեան հասաւ, որ զանազան սնկերի հիւթը կարող է բոլորովին վստահելի հակաթոյն համարուել թունաւոր զօրի կծածի համար:

Երբ ծովի խոզի և կամ ուրիշ տաքարեւն կենդանիների կաշու տակ սնկի հիւթ էլն սրկում, բոլոր փորձի ներթափում կենդանիներն այլևս զօր թոյնի պատճառած ցաւերը չէին զգում: Նոյն հետեանքն էր ստացւում, եթէ փորձի համար վերցնում էին եւրոպական յայտնի թունաւոր սնկերը, ինչպէս ճանճասպանն ու գետնասունը:

Փողը Կարոյնեան կղզիներում. — Կարոյնեան կղզիների բնակիչները վերջերս միայն սկսեցին առևտուր անել եւրոպացիների հետ: Այժմ „Natur“ լրագրի ասելով, այդտեղ նոր է սկսւում եւրոպական ոսկի դրամի գործածութիւնը. սակայն Եան կղզու բնիկները, ինչպէս այդ մասին հաղորդում է Գաւիացի ճանապարհորդ Խրիստենսէնը „Nord og Syd“, ամսագրի մէջ, ունին իրենց սեպհական փողը, որը՝ Պալաու կղզիների քարահանքերից մեծ զօրութեամբ հանուած՝ կրի որձաբարի ահագին կտորներիցն են շինում: Այս փողերն աշխարհիս ամենանշանաւորներն են: Այդ տարօրինակ դրամներն մեծ մեծ օղակներ են, որոնք իրենց միջին մասում մի մի անցք ունին և աւելի մեծ են քան խոշոր պանրի զլուխներ:

Եթէ այդպիսի փողեր տեղափոխուել են ուղում, նրանց անցքերի միջից մի մի ձող են անցկացնում, և զլորելով քաշ տալիս գետնի վրայով: Առաջ այդ փողերը մեծ վարկ ունէին և թանկ էլ

1. Սրուանձտեան, Համով — Հոսով, եր. 74 հո: